

INIJOSS

İnönü University International Journal of Social Sciences / İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi,

Volume/Cilt 8, Number/Sayı 1, (2019)

<http://inonu.edu.tr/tr/inijoss> --- <http://dergipark.gov.tr/inijoss>

ARAŞTIRMA MAKALESİ | RESEARCH ARTICLE

Gönderim Tarihi: 23.04.2019 | Kabul Tarihi: 25.05.2019

DİVAN ŞİİRİNDE MUHTESİP

Mustafa Yunus GÜMÜŞ

Dr., Türk Dili ve Edebiyatı,
mygumus@hotmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-2432-2955>

Atıf / Citation: Gümüş M.Y. (2019). Divan Şiirinde Muhtesip. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, (INIJOSS)*, 8(1), 170-182.

Özet

İslam tarihinin hemen her döneminde etkin bir şekilde varlığını sürdürmüş olan hisbe teşkilatı, toplumsal düzenin, ticaretin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesini sağlamıştır. Çarşı ve pazar diye adlandırılan mahalli ticaret merkezlerinin kontrolünü sağlamanın dışında toplumsal sorunların çözümünde de aktif rol alan hisbe teşkilatı, bu yönüyle Őiirdeki yerini almıştır. Bu teşkilatın en etkili üyesi olan muhtesip, elindeki güç ve yetkiler sayesinde toplumun hem itibarını kazanmış hem de onların üzerinde büyük bir korku oluşturmuştur. Asayiş ve iç güvenliği sağlamakla görevli muhtesibin, azarlama, dövme, teşhir etme gibi insanı rencide edecek cezalar vermesi, toplum üzerinde caydırıcı bir etkiye sahiptir. Şairler özellikle meyhaneyi mekân edinmiş sarhoşlar üzerinden muhtesip korkusunu Şiirlerinde ele almışlardır. Muhtesibe duyulan korkunun yanında, öfke ve sitem de bu Őiirlerdeki yerini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Adalet, hisbe, muhtesip, yasak, ceza

MUHTESIP IN DIVAN POETRY

Abstract

Hisba organizations which existed effectively in almost every period of history of Islam contributed to the maintenance of social order and trade. Hisba organizations took the control of local shopping bazaars and markets; were active in the solution to social problems and were the topic of poetry due to these properties. The most influential member of this organization, the muhtesip, was both a prestigious and awesome figure thanks to the power he had. Ensuring public order and internal security, muhtesib's right to rebuke, beat and

expose punished people had a deterrent effect on the society. Poets deal with subjects such as how people tarrying taverns feared the muhtesib. Not only fear from the muhtesib but also complaints about and anger towards the muhtesib were also deal with in the poems.

Key words: Justice, hisbe, muhtesib, forbidden, punishment

GİRİŞ

Yaşayan bir varlık olmasıyla birlikte yaşadığı dünyanın da varlığını devam ettirmesini sağlayan insanın, diğer varlıklardan farklı olarak akli melekelerle sahip olması ona büyük sorumluluklar yüklemektedir. Birey olarak başlayan dünya macerası, bir süre sonra yavaş yavaş sayısı artacak insanlar ile topluma doğru dikey bir hareketliliğe dönüşmekte ve isteğine bakılmaksızın bireye farklı sorumluluklar yüklemektedir. Norm, düzen, kural, ahlak vb. isimlerle ifade edilmesi mümkün olan bu sorumluluklar bireyin “ben” olmaktan sıyrılıp “biz” olma bilincine ulaşmasına olanaklar sağlamaktadır.

Toplumdan uzak yaşamak, gerçekleştirilmesi mümkün olmayan bir durumdur. Yani insan hayatını ancak bir toplum içinde huzurlu ve güvenli bir şekilde sürdürebilir. Bununla birlikte insanların doğumdan itibaren kimi ihtiyaçlarının giderilmesi, sosyalleşmesinin sağlanması, barınması, korunması, ölenlerin defnedilmesi başlı başına sorumluluk ifade eden durumlardır. Toplumların kalabalıklaşmasıyla birlikte bazı sorunların ve kargaşanın ortaya çıkması normaldir. Toplumlar, sosyal hayatta cereyan eden bu sıkıntıları kendi içlerinde belirledikleri kurallar çerçevesinde halletmeye çalışırlar. Kanun adı verilen bu kurallar, toplumsal düzenin devamı için gereklidir.

Sosyal bir varlık olan insan, doğal olarak, bir toplum içinde hayatını idame ettirmektedir. Her toplumda insan münasebetlerini belirleyen birtakım kurallar vardır. Bu kurallar, insanların bir arada huzur ve güven içerisinde yaşamasını teminat altına almaktadır. Her toplumda bir şekilde geçerli olan kurallar, kimi zaman dinden, ahlaktan, örften ve geleneklerden beslenmiştir. Fakat bireyin yaşamını düzenleyen kurallar silsilesi evrensel olmayıp toplumların sahip olduğu inançlarına, kültürlerine, gelenek ve göreneklerine göre toplumdan topluma farklılaşabilmektedir.

Herhangi bir dine mensup olan toplumlarda ise genel olarak insanların hayatlarını düzenleyen bağlı oldukları dinin prensipleridir. Dinde hukuki alanı ilgilendiren emir ve yasaklar olduğu gibi aynı zamanda toplumun ahlaki yönünü sınırlandıran kurallar da vardır. İslam toplumlarında cezalandırma ahlaki kuralların ihlalinde değil, doğrudan emir ve yasak sınırının aşılmasında uygulanmıştır. Ancak insani ilişkileri düzenleyen tüm kurallara rağmen, eylemlerini sınırladığı için kimi insanlar toplumsal kuralları çiğnemişlerdir. Çünkü doğası itibariyle insan sınırlandırılmaktan ve özgürlüklerinin kısıtlanmasından hoşnut olmazlar. Sürekli olarak kuralları ihlal etme ve özgürlük alanlarını genişletme konusunda çaba sar ederler.

İnsanın yaradılışı ile başlayan kurallar manzumesi ve buna uyup uymamaya bağlı olarak şekillenen cezalandırma müessesesi insanı ya olgunlaştırmakta ya da kuralların karşısında duran kural tanımaz bir varlığa dönüştürmektedir. Fakat kuralların karşısında durmak ve kural koyucular ile mücadele etmek kolay bir durum değildir. Her ne kadar olayları akli ile değerlendirme yetisine sahip olsa da insan, istediği şekilde yaşamasının mümkün olmadığını öğrenmekte ve buna göre yaşamakta ya da istediği hayatı, kural koyuculardan kaçınmak suretiyle yaşamaktadırlar.

Toplumların oluşturdukları hukuk ve ahlak kuralları, özgürlük alanına bir müdahale olarak değerlendiren ve bu kurallardan bir kaçış olarak gizli mekânlarda arzuladıkları hayatı yaşamak isteyen insanları, iktidarlar toplumun değer yargıları açısından her zaman bir tehdit olarak görmüştür. İktidarlar, kendisin tabi olan insanların emniyetini ve huzurundan sorumludur. İşte İslam toplumlarını yöneten iktidarlar da kendilerine bağlı insanların huzur ve emniyet içinde yaşaması için birtakım kurallar koymuşlar ve bu kuralların uygulanmasından sorumlu müesseseler oluşturmuşlardır. Bu kurum ve teşkilatlar devletin belirlemiş olduğu yasalar çerçevesinde insanların işlemiş oldukları suçları önlemeye çalışmış; önleyemediklerini cezalandırmış ve bu şekilde toplumun güvenliğini koruma amacı gütmüşlerdir.

İslam tarihinin hemen her döneminde toplumsal düzenin ve ticaretin sağlıklı bir şekilde sürdürülmesini sağlamak amacıyla birtakım teşkilatlar oluşturulmuştur. Bu teşkilatlardan biri de hisbe teşkilatıdır. Hisbe teşkilatı, Hz. Muhammed'den bu yana Müslümanlar tarafından kurulan devletlerin birçoğunda farklı isimlerle varlığını devam ettirmiştir. Çarşı ve pazar diye adlandırılan mahalli ticaret merkezlerinin kontrolünü sağlamanın dışında toplumsal sorunların çözümünde de aktif rol alan hisbe teşkilatı, bu yönüyle divan şiirine konu olmuştur. Bu teşkilatın en etkili üyesi olan muhtesip, elindeki güç ve yetkiler sayesinde toplumun hem itibarını kazanmış hem de onların üzerinde büyük bir korku oluşturmuştur. Asayiş ve iç güvenliği sağlamakla görevli muhtesibin, azarlama, dövme, teşhir etme gibi insanı rencide edecek cezalar vermesi, toplum üzerinde caydırıcı bir etkiye sahiptir. Bu çalışmamızda muhtesibin tarih içindeki serüveni ve divan şiirindeki yeri anlatılmaktadır.

a. Hisbe, İhtisap ve Muhtesip

Arapça bir kelime olan ihtisab, hesap etmek, saymak, yeterli olmak anlamlarına gelen hasb kökünden türemiş “sevabını umarak bir işi yapmak, akıllı ve basiretli bir şekilde yönetmek; çirkin bir iş yapmayı kınamak, hesaba çekmek” anlamındadır. Aynı mastardan türetilmiş olan hisbe kavramı ise *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker* prensibi gereğince toplumun ahlakını ve düzenini korumak amacıyla oluşturulmuş bir müessesenin adıdır (Kallek, 1998, s. 143). İslam tarihinde vali'l-hisbe, veliyyü'l-hisbe, mütevellî'l-hisbe, veya nazirü'l-hisbe gibi farklı isimlerle anılan muhtesip ise hisbe teşkilatında görevlendirilmiş, kamu hukukunu gözeten ve adaleti yerinde uygulayan memurdur (Doğan, 2015, s. 333).

b. Muhtesiplerin Özellikleri

Bir devletin en önemli sacayaklarından biri olan adalet ilkesinin tesisi amacıyla oluşturulan hisbe teşkilatı, kamu vicdanını zedelemeyecek derecede hızlı kararlar almakta ve uygulamaktadır. Bundan dolayı bu teşkilat içinde görev yapan görevliler, özenle seçilmek zorundadır.

Hisbe teşkilatının kuruluş gayesi ve bağlı olduğu temel ilkeler göz önüne alındığında muhtesibin Müslüman olması gerekir. Hisbe teşkilatı dinî kurallarla idare edilen devletlerde tesis edilmiş bir müessese olduğu için muhtesiplerin kendi sorumluluk alanlarına giren sorunların meşru olup olmadığını ayırt edecek kadar dinî bilgilerinin olması yeterli görülmele birlikte bazı âlimler muhtesiplerin müçtehit olabilecek düzeyde bilgi sahibi olmaları gerektiğini ifade etmişlerdir. Her iki durumda da muhtesibin Müslüman ve âlim olma koşulu, hisbe teşkilatında çalışmalarının bir gereğidir. Muhtesipler sorumluluk alabilecek yaşta, akli melekelerini kullanabilecek düzeyde

olmalıdır. Otoriteyi sağlarken güç kullanılması gereken durumlar olabileceği için muhtesip hür ve sorumluluk yüklenebilecek durumda olmalıdır. Bu hizmeti genellikle erkekler üstlenmiştir. Tespit ettiği yanlışlara fiili olarak müdahalede bulunması gereken muhtesipler adaletinden şüphe duyulmayan, namuslu, kınayıcıların kınamasından korkmayan bir kişiliğe sahip olmalıdır (Hizmetli, 2002, s. 45). Onlarda bulunması beklenen özelliklerinden biri de Allah'ın rızasını gözetmeleri, iyi niyetli ve riyadan uzak durmalarıdır (Demirkaya, 2011, s. 312).

c. Tarihi Kaynaklara Göre Muhtesip

Hisbe müessesesi, dinî bir kurum olup kaynağını Kur'an'dan almaktadır. Bu müessese ilk kez Hz. Peygamber döneminde ortaya çıkmış, dört halife ve Emeviler döneminde birçok şehirde pazar denetimini gerçekleştirmiştir. Âmilu's-sûk adı verilen görevliler aracılığıyla denetimler yapılmaktadır. Bununla birlikte Batılı araştırmacılar muhtesibin, Helen uygarlığında pazar denetimcisi olarak görevlendirilmiş *agoranomosun* devamı olduğunu söylemektedirler. *Agoranomos* kelimesinin Arapça *sahibü's-sûk* kelimesi ile karşılık bulması bu iddiaları güçlendirir de hisbe kurumunun ve muhtesip unvanının Helen uygarlığı ile bağlantıya geçilmeden kullanılmış olması bu kurum ve unvanın dışarıdan bağımsız olarak kullanıldığı görüşünü daha anlamlı kılar. Başlangıçta tek başına yürütülen hisbe teşkilatı, sorumluluklarının artmasıyla birlikte teşkilatın başındaki kişiye yardım edecek başka görevliler atanmıştır (Hizmetli, Abbasilerde Hisbe ve Muhtesip: Bağdat Örneği, 2017, s. 430). Bu hizmet Hz. Peygamber döneminde bizzat kendisi tarafından ifa edilmiş, Hz. Ömer zamanında kurumsal bir kimliğe kavuşmuştur. Hz. Muhammed, Mekke'ye Amr b. As'ı Medine'ye ise Hz. Ömer'i muhtesip olarak atamıştır. Yine onun zamanında pazara getirilen mallar henüz şehre ulaşmadan kontrolü yapılmaktadır. Bununla birlikte ölçü ve tartıya önem veren Hz. Peygamber, ölçüp tartılmadan mal satışını yasaklamıştır (Demirkaya, 2011, s. 305).

Abbasiler dönemine kadar kullanılan âmilu's-sûk unvanı yerine muhtesip kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Abbasilerde muhtesiplik vali ve kadılık makamından sonraki makam olarak dikkat çeker. Bununla birlikte her şehrin muhtesibi, şehrin önem derecesine göre değerlendirilirdi (Demirkaya, 2011, s. 306).

Endülüs Emevileri, devlet teşkilatlarını yapılandırırken Abbasileri örnek almışlar ve hisbe teşkilatı konusunda da aynı çizgide ilerlemişlerdir. Tıpkı Abbasilerde olduğu gibi muhtesip, devlet protokolünde önemli bir yere sahiptir (Demirkaya, 2011, s. 306). Endülüs'te muhtesipliğin başarılı olmasındaki en önemli faktör, onların bizzat hükümdar tarafından atanıyor olmalarıdır (Hizmetli, 2002, s. 164). Fatımiler ve Eyyubilerde muhtesip daha geniş yetkilerle donanmış ve bu yetkiler sayesinde dokunulmaz bir konumdadırlar (Demirkaya, 2011, s. 306).

Büyük Selçuklular döneminde her şehrin bir muhtesibi bulunmaktadır. Bunlar loncaların teftişinden sorumlu olup ticarî ahlaksızlığın önüne geçmeye çalışırlar. Anadolu Selçukluları zamanında da bu müessese varlığını sürdürmüş ve tıpkı Büyük Selçuklularda olduğu gibi önemini korumuştur. Selçuklularda oluşturulmuş 10 divandan birinin divan-ı muhtesip olması, onların bu teşkilata verdikleri değeri göstermesi açısından önemlidir. Nizamülmülk'ün *Siyasetname* adlı eserinde muhtesibin yükümlülükleri hakkında şunlar geçmektedir:

“Keza tartı ve fiyatların adilâne tutulması, alışveriş ilişkilerinin sağlıklı bir zeminde icrası, taşradan pazara getirilen malların bir yalan dolan olmaması için eksiksiz denetimi, ölçü taşlarının ağırlığının

doğruluğu ve emir bi'l ma'rûf ve nehiy ani'l münker emrini ifa için her şehre bir muhtesib görevlendirmelidir. Mülkün ve adaletin temelinde yatan düsturların başında hükümdarın ve memurların muhtesibi himaye etmeleri gelir. Bundan gayri bir tavır takınılırsa fakir fukara meşakkat çeker. Tacirler keyfince alışverişe koyulurlarsa halkın başına dertler açarlar. Ardından sapkınlığın gelip şer-i şerifin paymal olması gecikmez. İşlerin adaletle yürümesi ve İslam kurallarının yürütülmesi için şu hikâyede geçen veçhile muhakkak bu mesele için erbabına, bir hadime yahut hiç kimseden korkusu olmayan bir Türk'e emanet edilmelidir.” (Nizâmü'l-Mülk, 2009, s. 56)

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren hisbe teşkilatında muhtesip için “ihtisap ağası” veya “ihtisap emini” kullanılmıştır. Şehir hayatının düzeninden sorumlu olan muhtesibin pazarın intizamını sağlamak, pazara gelen ürünlerin uygun bir şekilde satışını sağlamak, iş yeri açmak isteyenlere ruhsat vermek ve vergi toplamak gibi görevleri bulunmaktadır. Bununla birlikte şehirdeki asayişin sağlamada da görevlendirilen muhtesip, mahallelerde dolaşarak denetlemeler yapar (Doğan, 2015, s. 335).

Muhtesiplerin pazardaki görevleriyle birlikte şehirde belediyelerin üstlendiği görevleri de yerine getirmeleri toplum nezdinde itibarlarının arttırdığı gibi onların şehrin saygın yöneticiler arasına girmelerini sağlamıştır (Hizmetli, 2002, s. 53).

d. Divan Şirinde Muhtesip

Osmanlılar döneminde de etkin bir şekilde görev yapan muhtesip, birçok divan şairinin şiirlerinde yerini almıştır. Toplumsal düzeni sağlamakla görevli memurlardan biri olan muhtesipler, genel olarak kendisinden çekinilen, korkulan bir imajla ortaya konur. Şairler, bu korku çerçevesinde muhtesip ile ilgili bakışlarını yansıtmışlardır.

Muhtesibin inatçı olması

Şair, muhtesibe karşıdır ve âşık, sarhoş, rint gibi şahsiyetlerin duygularını duyurmaya çalışır. Fakat muhtesip, âşık, sevgili ve rakip ilişkisi içinde şairler tarafından dışlanan tip olan rakibe yakın durur ve rakibin işlerini kolaylaştırma gayreti içindedir. Bununla birlikte âşıklara karşı katı bir tutum sergiler; onların işlerinin aksaması ve gecikmesi için elinden geleni geri koymaz:

Geçmez ayak sürür bize geldikçe muhtesib

Kâfir rakibe gelse şitâbân gelür geçer (Nevres-i Kadîm D., G. 40/3)

✚ Muhtesibin mağrur olması

Görevli olduğu vilayetin devlet protokolünde yer almasından dolayı muhtesibin toplum içindeki sosyal konumu üst düzeydedir. Bu durum onu, diğer devlet görevlilerinden ayırmakta ve insanlar üzerinde etkili olmasını sağlamaktadır. Kişilerin buldukları toplumda güç ve otoriteyi elinde bulundurmaları, yapacakları işleri kolaylaştıracağı gibi onların farklı kişisel özelliklerinin ortaya çıkmasına neden olur. Kişisel başarı sonucunda ortaya çıkan gurur duygusu (Özkan & Gençöz, 2006, s. 20), kendi toplumunda önemli bir konuma sahip olan muhtesip için de geçerlidir. Devletin verdiği yetkilerle önemli bir güce sahip olması, muhtesibin etkinliğinin daha fazla artmasına ve bununla birlikte gururlanmasına neden olur:

Cihân mest-i tegâfûl şahne mey-hâr muhtesib mağrûr

‘Arûs-ı ‘ayş ü râhat hem-nişîn-i merd-i nâ-mahrem (Nev’î D., K. 34/16)

✚ Muhtesibin sarhoşları cezalandırması

Sosyal denetimden sorumlu olan muhtesip, karşılaştığı problemlerin büyük çoğunluğunu olay yerinde çözmektedir. Suçlu görülen insanların cezasını yine kendisi vermektedir. Zorla kıyafetlerini çıkarttırmak, kıyafetlerini parçalamak; insanlar içinde aşağılamak, hakaret etmek; sarhoş bir hâlde insanların içinde teşhir etmek vb.:

Pîrehensiz kodı uşşâkı hayâl-i çeşmûn

Muhtesib tut ki bulup zecr ile mey-hârı soyar (Mostarlı Ziyâî D., G. 83/2)

Yakam çâk itdüğine muhtesib derdüm yok oldur derd

Şarâb u câmı sofî zîr-i dâmân eyledi kaçdı (Mostarlı Ziyâî D., G. 440/4)

Muhtesib âhır girîbânın tutup rüsvâ kılar

Kimse bu meyhânede âlûde dâmân olmasın (Eşref D., G. 18/7)

Galiba sizmek gerek mahbûb için tedbîrimiz

Muhtesib andan münâsibdir dimiş tekdîrimiz (İstanbullu Eşref D., G. 130/1)

Muhtesib meyhâneye mühr urdı ammâ bilmedi

Âlemûn her gûşesi âriflere meyhânedür (Hamdullah Hamdî D., G. 54/4)

Meclis-i işretde sahbâ-nûş iken teşhîr için

Rindi basmış tutmuş ammâ muhtesib ayık mıdır (Hazık D., G. 77/4)

Muhtesibin verdiği cezalardan en çok korkulana meyhanenin kapısına mühür vurularak kapatılmasıdır. Fakat onun meyhaneyi kapatarak hiçbir şey elde edemeyeceği ve sarhoşlar için dünyanın her yeri meyhane gibi olduğu vurgulanır:

Muhtesib meyhâneye mühr urdı ammâ bilmedi

Âlemûn her gûşesi âriflere meyhânedür (Hamdullah Hamdî D., G. 54/4)

✚ Muhtesibin kahve içenlere müdahale etmesi

Muhtesip şarap içenlere müdahale ettiği gibi kahve içenlere de saldırır. Dinî yasakları denetlemekle sorumlu olan muhtesibe, Müslümanların kahve içince dinden çıkıp çıkmayacağı sorulur:

Muhtesib kahve-fürûşa ne ta’addî eyler

Yohsa kâfir mi olur içse müsülmân kahve (Nev’î D., G. 65/1)

✚ Kâfir muhtesip

Muhtesibin varlığı, meyhane ehlini ve rintleri hem tedirgin ediyor hem de öfkelenendiriyor. Aslında muhtesibin muhatabı olan kişilerin ona karşı koyma gücüne sahip olamamaları, onların muhtesibe karşı geliştirdikleri öfkeyi açıklamak için yeterli bir sebeptir. Çünkü öfke doyurulmamış istekler, karşılanmamış beklentiler sonucunda ortaya konulan duygusal bir tepkidir (Soykan, 2003, s. 19). Nevres-i Kadîm'in muhtesibe gösterdiği tepkiden de görüleceği üzere öfke ve hakaret bir çaresizlik hâlidir. Dinen yasaklanmış şarabın içilmesini engelleyen görevlinin yine dinî bir kavram olan "kâfir" ile nitelendirilmesi onların muhtesibe karşı büyüttükleri öfkeyi yansıtmaları açısından dikkat çekicidir:

Degme kırsun şîşe-i rindânı kâfir muhtesib

Bir gice aniñ da çatlar başına âhır kabak (Nevres-i Kadîm D., G. 54/4)

✚ Muhtesibin kızılbaş benzetilmesi

Muhtesipler, başlarına taktıkları şapkanın renginden dolayı "kızılbaş" olarak adlandırılmıştır¹. Bu ifade, şarap içme yasağından dolayı sarhoşların kızgınlıklarını ifade etmektedir:

Müdde'î komaz beni yanuñda kan ağlamağa

Şol Kızılbaşuñ şarâb-ı nâba yasağı gibi (Hayâlî D., G. 565/4)

✚ Muhtesip korkusu

Olayın gerçekleştiği yerde adaleti uygulama yetkisi bulunan muhtesip, toplum nezdinde çekinilen bir karaktere dönüşmüştür. Özellikle meyhane müdavimleri, muhtesibin varlığından rahatsız olup, onun korkusunu sürekli yaşamaktadır. İnsanların kendi düşüncelerinden kaynaklanan korku duygusu, yaşanılması muhtemel bir tehlikeye karşı ortaya çıkan bir reaksiyondur. Şarap içen kişiler, korkunun nedeni olan muhtesipten uzak durmak için ellerinden geleni yaparlar. Korkunun bir sonucu olarak ortaya çıkan bu kaçınma ve gizlenme davranışı, onların rahatlamasını sağlar:

Vaktidür kim câma virüp câmeyi 'uryân olam

Muhtesib gelse habâb-ı bâdede pinhân olam (Emrî D., G. 322/1)

Muhtesibe karşı duyulan korku o kadar ileri boyuttadır ki insanlar onunla karşılaşmaktan çekinmektedir. Korku temelli bu kaçınma davranışı, insanların hayatını alt üst etmektedir. Öyle ki muhtesibin varlığı sadece şarap içenler arasında değil dinine bağlıymış gibi yaşayan sufiler arasında tedirginlik ve huzursuzluk ortaya çıkarmaktadır. Nev'î'nin de bahsettiği üzere muhtesibin güç ve otoritesi içki içenler arasında olduğu gibi içmeyenler arasında da etkin bir şekilde görülmektedir. Hatta bu durum öyle bir hâl alır ki içki içmeyen sufilerin korkuları ile dalga geçilir:

¹ Philip Mansel, "Konstantiniyye; Dünyanın Arzuladığı Şehir 1543-1924" adlı kitabında yeniçerilerin başlıklarının kırmızı olduğundan bahseder (Bkz. Philip Mansel, Konstantiniyye; Dünyanın Arzuladığı Şehir 1543-1924, İstanbul: Everest Yayınları, 2008, s. 58.).

Meclisde gice muhtesib-i şehri görünce

Câm-ı ‘araki sûfi düşürdi ödi sındı (Nev’î D., G. 545/4)

Bireysel korkunun toplumsal bilince yerleşmesi ile birlikte, toplumdaki herkes bir şekilde muhtesipten korkar hâle gelmiştir. Korku mekanizmasının sürekli canlı bir şekilde varlığını sürdürdüğü bir ortamda insanların davranışları doğal olarak sınırlandırılmaktadır. Nevres-i Kadîm, bu korku unsurunun sembolü olan muhtesibin, sadece resimlerde kurulan meclislerde etkin olamayacağını ifade eder:

Hâl-i hâmûşâna gelmez tâ kıyâmet ihtilâl

Muhtesib korkusu yokdur meclis-i tasvîrde (Nevres-i Kadîm D., G. 106/8)

Açık bir şekilde şarap içilmesine müsaade etmeyen muhtesibe görünmeden şarap içilebileceğini söyleyen Mostarlı Ziyaî'nin aksine Hafid rintlerin, muhtesiplerden korkmaksızın şarap içmeye devam ettiklerini söyler.

Çü muhtesîb mey içürmez bize zebânî degül

Nihânî içelüm anı hele ıyânî degül

Dil uzradur bize sofî velî zebânî degül

“Şarâbı zevrak ile içmenüñ zamânı degül

Efendi keştiyi kâgıdda suyu zevrakda” (Mostarlı Ziyaî D., Mhms. 3/3)

Bî-muhâba yürüyüp kûşe-i işretgehe dil

Demeyüp muhtesib-i bâde-i rindân gelecek (Hafid D., G. 165/3)

Meyhane ehli, muhtesip korkusundan usanmış görünmektedir. Aşağıdaki beyte baktığımızda Hafid, muhtesip gelecek diye korkan rintlerin, korkuyu bir kenara bırakarak meyhaneye doğru harekete geçtiklerini söylemektedir. Korkunun ortadan kaldırıldığının görüldüğü bu durum, bir usanmışlığın ifadesidir:

Bî-muhâba yürüyüp kûşe-i işretgehe dil

Demeyüp muhtesib-i bâde-i rindân gelecek (Hafid D., G. 165/3)

Bununla birlikte muhtesibin zebani olmadığını belirten Ziyaî Efendiye göre, ondan bu kadar korkmak anlamsızdır. Zaten muhtesip açık alanda şarap içilmesini cezalandırmaktadır. Buna istinaden gizli bir şekilde şarap içmede herhangi bir sakınca bulunmamaktadır:

Çü muhtesîb mey içürmez bize zebânî degül

Nihânî içelüm anı hele ıyânî degül

Dil uzradur bize sofî velî zebânî degül

“Şarâbı zevrak ile içmenüñ zamânı degül

Efendi keştiyi kâgıdda suyu zevrakda” (Mostarlı Ziyaî D., Mhms. 3/3)

✚ Muhtesibin şarabı yasaklaması

Dinî emir ve yasakların denetimini sağlamak suretiyle ahlak ve geleneğin bozulmadan devam etmesini sağlayan (Erdoğan, 2000, s. 123), aktif ve etkin bir kontrol mekanizmasının başında bulunan kişinin dinen içilmesi yasaklanan şaraba karşı tavrının olumsuz olması kaçınılmazdır. Muhtesibin emri doğrultusunda şarabın yasaklanması, sarhoşları olumsuz etkilemiş ve onlar şarabın kendilerinde oluşturacağı boşluğun kıyamete kadar başka bir şeyle doldurulamayacağını düşünmektedirler:

Eylese muhtesib emriyle yasâg-ı bâde

Boş kalur tâ be kıyâmet dil i peymâne vü den (**Antepli Aynî D., K. 5/52**)

Şarap düşmanı olarak nitelendirilen muhtesibin bakışları bile sarhoşlar üzerinde etkilidir. Güç ve otoriteyi elinde bulundurması muhtesibin insanlar üzerindeki etkisini daha da arttırmaktadır. Bu tedirginlik ve korkudan dolayı meyhane müdavimleri meyhane ile olan bağlarını koparmışlardır:

Gösterüp gamzelerin muhtesib-i mey-düşmen

Etdi ebrûların işkeste o zâlim birden

Meclisinde o mehûn yine ne tel kırdum ben

Neye çaldırdı felek sâzumı dîvâra ‘aceb (**Cazim D., Msmmt 4/4**)

Muhtesibe yakalanma korkusu, sarhoşların temkinli davranmalarına yol açmıştır. Hatta muhtesip sarhoş bile olsa şarabı gizli bir şekilde içmeyi tercih ederler:

Muhtesib mest ise de biz yine mahfi içeriz

Sâkiyâ hum-ı şarâba niçin afyon atarız

Hattın söyleme bahım leb-i la’linde iken

Sâkiyâ bâde-i gülgûnuma afyon katma

Bâdeye afyon kodı kendi eliyle sâkîsi

Devrini seyreyle bu bezm-i hilâf-ı âdenin (**K. Sa’dî**) (Onay, 1996, s. 82)

Aşağıdaki beyitte görüldüğü gibi şarap yasağını denetlemekle görevli muhtesibin kısa bir süreliğine bile olsa meyhanede bulunması ve çok az miktarda şarap içmesi, diğer sarhoşlar gibi korkmasına neden olur. Onun diğer sarhoşlar gibi korkmasının nedeni, yine muhtesibin varlığıdır:

Muhtesib dün mey-i nâb ile bir az dilleşdi

İtmedi pîr-i mugâna o hirâsla hurmet (**Sadi Giray D., 21/8**)

✚ Şarap kadehini kıran muhtesibin eleştirilmesi

Muhtesip, kendini sınırlayan kurallardan dolayı rahat bir davranış sergileyemez. Hatta onun herhangi bir durum karşısında göstereceği tutum ve davranışlar bellidir. Bundan dolayı muhtesip rahat davranan, özgürce hareket eden sarhoşları kıskanır ve tepki olarak onların kadehini kırar. Oysa sarhoşlar, şarap kadehinin Cem’den yadigâr olduğuna inandıkları için kadehe kıymet verirler. Nevres, sürekli şarap şişesini kıran muhtesibin, gönül kırıcı yönüne de dikkat çeker:

Şikest-i şişeye ey muhtesib harîs olma

Cem'in bu bezmde bir yâdigârı kalmışdır (Nevres-i Kadim D., G. 18/4)

Eyler şikeste şişe-i rindânı muttasıl

Korkmaz mı muhtesib 'acebâ inkisârdan (Nevres-i Kadim D., G. 91/3)

Muhtesibe karşı duyulan öfke o kadar büyüktür ki onun gazabına uğramış insanlar, muhtesibin uğradığı mekânlarda bulunmaktan eskisi gibi zevk alamaz. Çünkü muhtesip şarap kadehlerini, şişelerini kırmakla kalmamış, meclisteki zevki de tamamen bitirmiştir:

Ne zevk-i bezm ü ne câm-ı şarâb kalmışdır

Bu bezmi muhtesib urmuş harâb kalmışdır (Nevres-i Kadim D., G. 41/1)

✚ Muhtesibin şarap içmesi

Muhtesibin, hem şarabı yasaklayıp hem de şaraptan içmesi açıklanması zor, sıkıntılı bir durumdur. Bu tutarsızlık psikolojisi, dindar bir kimliğe sahip toplum içinde yine dinî bir görev icra eden muhtesibi oldukça zor durumda bırakır:

Müşkil degül midür içe men' ide muhtesib

Hem iltizâm ide şarâbı hem ihtisâb (Arpaeminizade Sami D., G. 14/6)

Yukarıda bahsedilen durumun bir benzeri Hâzık'a ait beyitte de görülmektedir. İşret meclisinde şarap içip eğlenen rintlerin suçlarını teşhir etmek için baskın yapan muhtesibin de sarhoş olduğundan bahsedilir. Ayrıca Üsküblü İshak Çelebi de dinî kimlikleri ön planda olan sufi, vaiz ve muhtesibin şarap ile hemhâl oldukları hâlde âşığın sarhoş olarak adlandırılmasını eleştirir:

Meclis-i işretde sahbâ-nûş iken teşhîr için

Rindi basmış tutmuş ammâ muhtesib ayık mıdır (Hazık D., G. 77/4)

Sôfi kanzil muhtesib serhûş vâ'iz mey-perest

'Âşık-ı bî-çâreye yazık degül mi adı mest (Üsküblü İshak Çelebi D., G. 15/1)

Şairler, şaraba karşı çıkan insanların şaraptan habersiz olduklarını ve onların şarabı tanıdıklarında tıpkı sarhoşlar gibi şaraba meyledeceklerini vurgular (Gümüş, 2018, s. 196). Muhtesiplerin bile meyhanede vakit geçirmeye başladıktan sonra, aleni bir şekilde olmasa da, şaraba yaklaştıkları görülmektedir:

Muhtesib dün mey-i nâb ile bir az dilleşdi

İtmedi pîr-i mugâna o hırâsla hurmet (Sadi Giray D., G. 21/8)

Nedim, muhtesibin meyhaneci tarafından beğenildiği için şarap fıçasının dibinde bekletilmek suretiyle ödüllendirildiğini söyler. Aslında muhtesibin içinde bulunduğu bu durum, tutarsızlığının en önemli göstergesidir:

Pesend muhtesib-i 'asra etdi şeyhi bu gün

Usûl ile fıçının tâ dibine der-çenber (Nedim D., K.13/17)

✚ Sarhoşların muhtesipten beklentileri

Meyhane ehli rintlerin muhtesibe bakışını etkileyen en önemli faktör korku olduğu için onun varlığı her şekilde rintleri rahatsız eder. Bundan dolayı onun meyhaneye gelmemesi için büyük beklentiler içine giren şair, eğer muhtesip, vaizin meclisinde vakit geçirmezse yine rintlerin başının ağrıyacağını söyler:

Muhtesib meclis-i vâ'izde oturmazsa bugün

Sâkiyâ rind-i mey-aşâma humâr irdi yine (Neccarzade Rıza D., G. 245/5)

✚ Sarhoşların muhtesibe ricada bulunması

Muhtesiplerin, sarhoşlara meyhaneyi bıraktırmaya çalışması ve onları mescide gitmeye zorlaması, her ne kadar görevleri olsa da doğru görülmemektedir. Fakat muhtesibe karşı duyulan korkudan dolayı ona tepki göstermeye kimse cesaret edemez. Bundan dolayı muhtesibin insafı davranması için uygun bir dil ile ricada bulunurlar:

Muhtesib Tanrı için gel bana çok verme 'azâb

Meyl-i mescid mi eder mey-kedeler evbâşı (Fuzûlî D., 365: G. 291/5)

Şarâb-ı nâba lutf et muhtesib kahr ile çok bakma

Mükedder kılma 'aks-i tîreden câm-ı musaffâyı (Fuzûlî D., G. 265/5)

Muhtesibâ key sakın vurma sebûmı taşa

Kel başun uvaduram yumruğ ile çün kedû (Karamanlı Aynî D., G. 402/3)

Muhtesibin, meyhaneyi denetlerken şarap kadehi ile ilgili sorular sorması sarhoşları huzursuz eder. Onlara göre baş ağrısı çekmelerinin nedeni de şarap kadehidir. Bundan dolayı sarhoşlar, muhtesiplerden kendilerine soru sormamalarını isterler:

Muhtesib câm-ı meyın hâlini benden sorma

İtdi bu nüh tıbakı başıma çün teng şarâb (İbrahim Hürrem D., G. 13/3)

✚ Muhtesibe yakalanan sarhoşun rüşvet teklif etmesi

Sabaha karşı meyhaneden çıkıp eve giden sarhoşların, muhtesibin baskısıyla yakalandığını belirten Hayâlî Bey, muhtesibin elinden kurtulmak için rüşvet teklif ettiklerini söyler.

Gonca mey içmiş kokular agzını bâd-ı seher

Dirhem-i jâleyle baş kurtarsın ol evgâr mest (Hayâlî D., G. 1/4)

✚ Muhtesibin ölümünden dolayı duyulan sevinç

Muhtesibin ölmesi, onun baskısından bunalan sarhoşlar için oldukça güzel bir durumdur. Fakat olayın bir de meyhaneciyi ilgilendiren bir yönü vardır ki meyhaneci, muhtesibin baskınları yüzünden büyük maddi kayıplara uğramaktadır. Bundan dolayı şair, muhtesibin ölümünü müjde verir gibi meyhaneciye ulaştırılmasını ister:

Muhtesib öldü bu gün şimdi namâzın kıldım

Müjdeler pîr-i muğân ile kamu ahabâba (**Hafid D., G. 254/2**)

SONUÇ

İslam tarihinin neredeyse her döneminde toplumsal düzenin sağlanmasında aktif rol alan hisbe teşkilatının en önemli görevlisi muhtesiplerdir. Muhtesipler, pazarların düzen ve kontrolü görevini üstlenmişler, pazara gelen ürünlerin üreticiden tüketiciye ulaşana kadar geçen sürecin denetlenmesinden sorumlu olmuşlardır. Muhtesiplerin görevlerinin içeriği zamanla genişlemiş, devlet memurlarının görevlerini yapıp yapmadıklarını teftiş etmek, dinî kurallar çerçevesinde emir ve yasakları kontrol etmek, özellikle ahlak kurallarına uyulmasını sağlamak gibi görevleri de üstlenmişlerdir. Birçok problemin kadiya ulaşmadan olay yerinde çözümünü sağlamakla görevli olan muhtesiplerin gücü ve yetkileri, toplumda korkuya sebep olmuştur. Çünkü muhtesibin, emir ve yasalara aykırı davranan kişilere karşı cezai müeyyide uygulama yetkisi de bulunmaktadır. Bu cezalar uyarma, azarlama, dövme, teşhir etme gibi insan gururunu rencide edici olduğu için, insanlar muhtesiple karşılaşmaktan çekinmektedir.

Türk tarihinde de asayiş ve iç güvenliği sağlamakla görevli olan muhtesibin, klasik Türk şiirinde nasıl bir konuma sahip olduğunun anlatıldığı çalışmamızda da görüleceği üzere şairler, muhtesiple muhatap olmak istemeyen kişilerin duygularını yansıtmış ve onların yaşadıkları korkuyu anlatmışlardır. Neredeyse muhtesibin geçtiği her beyitte muhtesibe karşı korku, sitem ve öfke bulunmaktadır. Yasakların uygulayıcısı konumundaki muhtesibin, elindeki yetkileri bihakkın kullanması, meyhane müdavimlerine göz açtırmaması eleştirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akkaya, H. (1993). *Nevres-i Kadîm ve Türkçe divanı*. İzmir.
- Arslan, M. (2004). *Antepli Aynî Divanı*. İstanbul: Kitabevi .
- Demirkaya, Y. (2011). Osmanlı Devletinde Belediye (Hisbe) Teşkilatı. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, 303-318.
- Doğan, F. S. (2015, Aralık). Yerinde Adalet Kurumu: Hisbe Teşkilatı. *Türk İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*(5), 331-338.
- Elmacı, B. (2016). *İstanbul Eşref Divanı (Metin-İnceleme)*. . Sakarya Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Erdoğan, İ. (2000). Osmanlı İktisadi Düzeninde İhtisab Müessesesi ve Muhtesiblik Üzerine Bir Deneme. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*(11), 123-45.
- Eren, A. (1999). *Çankırılı İbrahim Hürrem Divanı*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Güfta, H. (1992). *Hazık Mehmet Efendi'nin hayatı, edebi şahsiyeti, eserleri ve Divânı'nın tenkitli metni* . Erzurum.
- Gümüş, M. Y. (2018). *Klasik Türk Şiirinde Rintlik*. Malatya.
- Gürgendereli, M. (1999). *Hasan Ziyâ"î Hayatı Edebî Şahsiyeti Dîvân Metninin Tespiti ve İncelenmesi*. Edirne.
- Hizmetli, M. (2002). *Endülüs'te Hisbe Teşkilatı*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

- Hizmetli, M. (2017). Abbasilerde Hisbe ve Muhtesib: Bağdat Örneği. *Journal of History Culture and Art Research*(6), 425-443.
- Kallek, C. (1998). Hisbe. TDVİA.
- Karaköse, S. (2017). *Said Giray Divanı*. Aralık 9, 2018 tarihinde ekitap.kulturturizm.gov.tr: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55754,said-giray-divanipdf.pdf?0> adresinden alındı
- Kutlar, F. S. (2017). *Arpaeminî-zâde Mustafa Sâmî Efendi Divânı*. Aralık 10, 2018 tarihinde <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/56084,arpaeminizade-mustafa-sami-divanipdf.pdf?0> adresinden alındı
- Macit, M. (1997). *Nedîm Divanı*. Ankara: Akçağ.
- Mansel, P. (2008). *Konstantiniyye; Dünyanın Arzuladığı Şehir 1543-1924*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Mermer, A. (1997). *Karamanlı Aynî ve Divânı*. Ankara: Akçağ.
- Nizâmü'l-Mülk. (2009). *Siyasetnâme*. (M. T. Ayar, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Onay, A. T. (1996). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*. İstanbul: MEB.
- Özbek, A. (2000). *Cazim Divanı (Edisyon Kritik-İnceleme)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, M. (1999). *Neccârzâde Rıza Dîvânı'nın Edisyon Kritiği*. Afyonkarahisar.
- Özkan, B., & Gençöz, T. (2006). Gurur toplumu bakış açısıyla Türk kültürünün incelenmesinin önemi. *Kriz*, 9- 25.
- Özyıldırım, A. E. (1995). *Hamdullah Hamdi Divanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Parlatır, İ. (2012). *Fuzûlî Divânı*. Ankara: Akçağ.
- SARAÇ, Y. (2002). *Emrî Divânı*. İstanbul: Eren .
- Soykan, Ç. (2003). Öfke ve öfke yönetimi. *Kriz*, 11(2), 19-27.
- Tanrıbuyurdu, G. (2006). *Eşref Paşa Divânı*". Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tarlan, A. N. (1992). *Hayâlî Divânı*. Ankara: Akçağ.
- Tulum, M., & Tanyeri, M. (1977). *Nev'i Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ünal, H. (2003). *Hafîd Divânı*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldırım, A. (1991). *İshak Çelebi (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanının Edisyon Kritiği)*. Elazığ.
- Yoldaş, K. (2005). *Sâbir Pârsâ Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.